

Alexandrië, een wereldstad

ROLF STROOTMAN

Summary: ‘Alexandria: A Metropolis’ discusses the founding and early development of Alexandria as an imperial capital. A Mediterranean rather than an Egyptian city, Alexandria was the epicenter of a maritime empire that claimed control over areas as far removed as the Horn of Africa and the Black Sea. The article traces how Ptolemy I Soter and Ptolemy II Philadelphus endeavored to create an imperial center by presenting Alexandria as the heart of civilization and as a symbolic microcosm where the entire earth was put on a stage through the collection of knowledge, art objects, and exotic animals and plants. Royal monuments and monarchical ritual conveyed an image of the Ptolemaic power as all-powerful, infinitely rich, and literally boundless. Royal protection of the arts and sciences meanwhile established the Ptolemies as patrons of specifically Greek culture, besting in this respect at least their principal rivals in the struggle for world hegemony in the third century BCE, the Seleucids.

Alexandrië in de Oudheid was een wereldstad. “Alexandrië”, schreef Dio Chrysostomus (32.36) in de eerste eeuw van onze jaartelling, “vormt als het ware het samenbindende middelpunt van de wereld, ... alsof de gehele stad een soort *agora* is die alle volkeren tezamen brengt en van hen één enkele natie maakt.”

Dat Alexandrië zelfs onder Romeinse overheersing nog als zodanig bekend stond kwam niet alleen maar doordat de stad zo gunstig gelegen was, zoals het cliché luidt. Het kwam ook doordat de stad van meet af aan geconcipieerd was als centrum van de wereld. Om te beginnen natuurlijk door de vergoddelijkte *hēros ktistēs* van de stad, Alexander de Grote. Alexander stichtte Alexandrië in 332 v.Chr. met de opzet er een van de hoofdsteden van zijn rijk van te maken. Maar echt beslissend was toch een tweede gebeurtenis, die kort na Alexanders dood plaatsvond: het moment waarop de diadooch Ptolemaeus besloot dat hij lang genoeg provinciegouverneur was geweest, en zijn Egyptische residentie Memphis verruilde voor het Mediterrane Alexandrië; het duurde niet lang of de stad was het bruisende middelpunt van een maritiem imperium dat zo ongeveer het gehele oostelijke Middellandse Zeebekken omvatte en tentakels uitsloeg naar de Zwarte Zee en de Hoorn van Afrika. Nog in de eerste eeuw v.Chr. was het laat-Ptolemaeïsche Alexandrië volgens Diodorus (17.52.6) de grootste stad ter wereld, met een geschatte bevolkingsomvang van 300.000

zielen; een moderne schatting houdt het zelfs op 500.000 inwoners – een etnisch gemêleerde populatie van Grieken, Egyptenaren, allerlei Levantijnen en anderen.¹ In de literatuur van de afgelopen eeuw vindt men overwegend het beeld van Alexandrië als een Egyptisch ogende stad, maar de werkelijkheid was aanzienlijk complexer.²

Alexandrië was een imperiaal centrum zoals later ook Rome, Bagdad, Constantinopel of Wenen dat zouden zijn – steden die eveneens door middel van stadsplanning, architectuur en ritueel werden vormgegeven als symbolische wereldcentra. De vraag hoe Alexandrië gepresenteerd en vormgegeven werd als de samenbindende agora der aarde staat centraal in dit inleidende artikel. We beginnen met de stichting van de stad door Alexander. Dan volgt de overname door Ptolemaeus I, die met een letterlijk grenzeloze ambitie ook het gebalsemd lichaam van Alexander naar de stad bracht. Ten slotte komt aan bod de heerschappij van Ptolemaeus II (282-246 v.Chr.), wiens regeerperiode de bloeitijd was van het Ptolemaeïsche Rijk en zijn hoofdstad. De meeste artikelen in dit themanummer van *Lampas* hebben juist op deze bloeiperiode betrekking.

De stichting van de stad

Alexandrië was de eerste stad die Alexander stichtte. De bronnen zijn het erover eens dat Alexander het plan opvatte om Alexandrië te stichten toen hij onderweg was naar Siwah en aan de kust een gunstige locatie ontwaarde bij het Mareotis Meer, aan de westelijke rand van de Nijldelta.³ In één oogopslag doorzag de jonge veroveraar de enorme potentie voor handel tussen de Middellandse Zee, Egypte en de Rode Zee regio, die nog niet eerder door anderen was opgemerkt. De toekomstige stad vroeg er als het ware om, gesticht te worden (afb. 1).⁴

Zoals steeds wanneer het gaat om Alexanders beweegredenen mag men ook hier vraagtekens plaatsen bij het beeld dat oprijst uit de bronnen. Alexander deed zelden iets wat niet eerst grondig door zijn staf was voorbereid. De kans is groot dat het besluit aan de Noordafrikaanse kust een havenstad te bouwen al vóór Alexanders intocht in Egypte genomen was. De Macedonische strategie was er in deze fase van de oorlog op gericht geweest greep te krijgen op de oostelijke Middellandse Zee door systematisch alle havens en dus de ge-

1 Hoepfner & Schwandner (1994: 237); cf. Fraser (1972: I 5-7; 115-31); Hoepfner & Schwandner (1994: 241-2).

2 Voor een overzicht van moderne (post)koloniale benaderingen van Ptolemaeïsch Egypte zie Bagnall (1997).

3 Arrianus, *Anabasis* 3.1.5-2; 7.23.7; Diodorus 17.52.1-2; Plutarchus, *Leven van Alexander* 26.2.

4 In de Griekse *Alexanderroman* is het de god Ammon die Alexander in orakeltaal opdracht geeft tot het stichten van Alexandrië (1.30).

Afb. 1 De oude haven van Alexandrië (Wikipedia).

hele kust in handen te krijgen. Vandaar het verbeten, maandenlange beleg van de weerspannige havenstad Tyrus. Vandaar ook dat het Macedonische leger na de overwinning bij Issus (333 v.Chr.) langs de kust naar het zuiden optrok in plaats van landinwaarts achter de nog onverslagen Darius aan te gaan. De stichting van Alexandrië aan het einde van deze lange mars laat zien dat het Alexander daarbij niet alleen maar te doen was om de maritieme macht van de Achaemeniden te breken, zoals in de meeste handboeken te lezen valt, maar vooral om zélf hegemonie over de oostelijke Middellandse Zee te verkrijgen: als je er alleen op uit bent marinehavens uit te schakelen ga je er natuurlijk niet nog een bijbouwen.

De Egyptische kust beschikte niet over zo'n haven. De befaamde Griekse handelsnederzetting Naucratis lag niet aan zee maar middenin de moerassige Nijldelta. De kustplaats Canopus was gunstiger gelegen maar bezat geen volwaardige marinehaven.

De officiële stichting van de stad vond plaats in 331 v.Chr., direct na of vlak voor Alexanders bezoek aan het Ammon Orakel in het Libische Siwah.⁵ De betekenis van Siwah voor de ontwikkeling van Alexanders monarchale en imperiale pretenties is nog altijd omstreden. Ontstond daar pas het plan om wereldheerser te worden of zocht Alexander er alleen goddelijke sanctie

5 Plutarchus en Arrianus plaatsen de stichting vóór Siwah; Curtius, Diodorus en Justinus erna; cf. Bosworth (1993: 74).

van reeds bestaande aspiraties? In ieder geval vormde de stichting van Alexandrië een belangrijke schakel in de creatie van een Macedonisch wereldrijk, omdat zo Egypte en het Egeïsche gebied direct met elkaar verbonden werden, zoals later ook Ptolemaeus maar al te goed beseffen zou. En de plannen voor de bouw van Alexandrië dateerden van vóór de tocht naar Siwah.

Ongetwijfeld was er al veel voorbereidend werk gedaan toen Alexander terugkeerde om persoonlijk toe te zien op de rituele afbakening van de nieuwe stad. De locatie, die al vóór de reis naar Siwah was vastgesteld, was bijna ideaal: een brede strook land tussen de Middellandse Zee en het grote, zo'n honderd kilometer brede Mareotis Meer. Het meer werd met de Nijl verbonden door middel van een stelsel van kanalen dat tevens de vruchtbaarheid van het achterland verhoogde. In de recente film *Agora* van Alejandro Amenábar (2009), die zich afspeelt in het laat-Antieke Alexandrië, wordt de indruk gewekt dat de stad door zandwoestijn omringd werd. Niets is minder waar: het was louter groen en blauw zover het oog maar reikte. Verderop in deze *Lampas* zal Bert van den Berg nader ingaan op de historische werkelijkheid achter deze film, en in het bijzonder zijn intrigerende hoofdpersonage, de filosoof Hypatia. Om terug te komen op de ligging van de stad: aan de zeezijde werd een reusachtige haven gecreëerd door de aanleg van het Heptastadion, een zeven renbanen lange zeewering tussen het vasteland en een voor de kust gelegen eiland.⁶ De aanleg van deze dam, dwars door zee, was een knap staaltje dat alleen volbracht kon worden omdat de macht en de rijkdom van een koning erachter zaten.

Het eilandje, waarop later de Vuurtoren verrijzen zou, vormde de band tussen Alexandrië en de Griekse wereld. Waarschijnlijk al tijdens Alexanders bezoek werd het vereenzelvd met Pharos, een in de *Odyssee* (4, 355) genoemd eiland voor de kust van Egypte waarop Menelaos na de val van Troje lange tijd gestrand zat. Daar worstelde Menelaos met de orakelgod Proteus, de Oude Man van de Zee. Op de tegenovergelegen kust stichtte de held, nog steeds volgens de *Odyssee*, op aanwijzing van Proteus een cultus van Zeus. Deze voorbeeldige proeve van ideologisch kolonialisme verleende aan de Helleense stad Alexandrië oeroude Griekse wortels. De homerische Pharos-passage benadrukt dat Menelaos uit Argos afkomstig was – dezelfde stad waar ook de dynastie van Alexander vandaan beweerde te komen (vandaar de moderne aanduiding Argeaden). Volgens Plutarchus (*Leven van Alexander* 26) werd de koning in een droom door een eerbiedwaardige grijsaard naar het eiland Pharos geleid. De Griekse *Alexanderroman* (1.32A) meldt bovendien dat Alexander op zijn beurt een cultus van Proteus op het eiland Pharos instelde nadat hij daar het vergeten *heroon* van de orakelgod had teruggevonden. Maar het

6 Een tweede haven, de Eunostos Haven, ontstond later direct ten westen van de Grote Haven, die waarschijnlijk primair een marinehaven was (Fraser (1972: II 58 n. 133); Hoepfner & Schwandner (1994: 238)).

wordt nog mooier: volgens diezelfde *Alexanderroman* vond Alexander op het vasteland een verloren gewaand heiligdom van Zeus en herstelde er de cultus. Ook dit zogenaamde ‘terugvinden’ van het door Menelaos gebouwde altaar is plausibel genoeg, al is het lastig om te bepalen of dit al ten tijde van Alexander geschiedde of dat het hier gaat om een inventie uit de Ptolemaeïsche tijd. Het strookt in ieder geval met de mededeling van Arrianus (*Anabasis* 3.1.5) dat Alexander persoonlijk bepaalde “hoeveel tempels en voor welke goden” er gebouwd moesten worden.

De geopolitieke ligging van Alexandrië was relatief gunstig. Onder normale weersomstandigheden was het vanuit Alexandrië slechts zo’n drie dagen varen naar Cyprus en ongeveer vijf naar Ephese.⁷ Maar ook het graanrijke Egyptische achterland was niet ver weg.

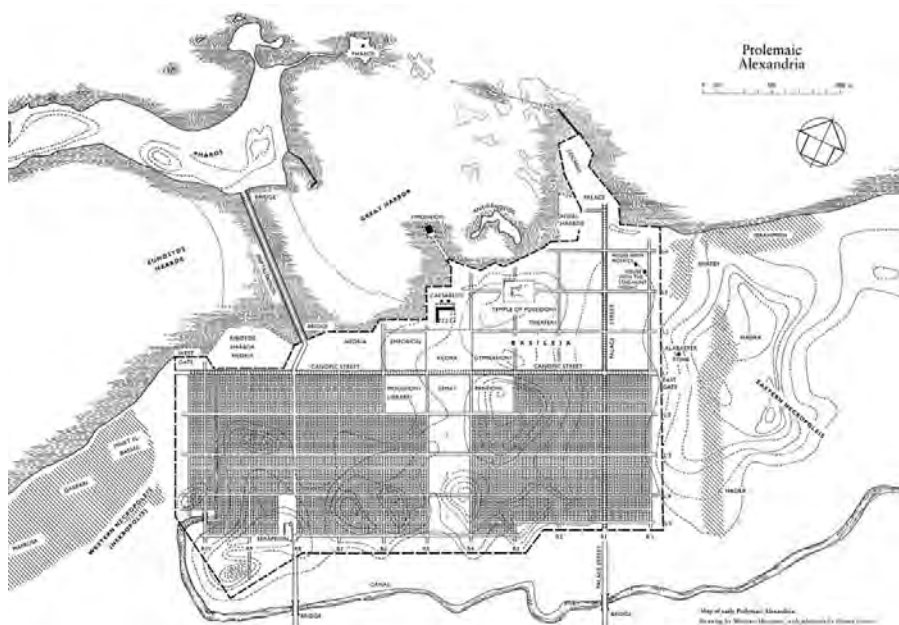
Valt er dan helemaal niets negatiefs te zeggen over de ligging van de stad? Zeker wel. Voor een beoogd centrum van scheepvaart was er in de omgeving wel erg weinig timmerhout voorhanden om schepen te bouwen. Met name de Ptolemaeën hadden met dit probleem te kampen omdat juist zij van Alexandrië het militaire centrum van hun maritieme imperium maakten. Het hout dat nodig was voor de oorlogsvloot betrokken zij uit de Levant – een praktische oplossing die mede de richting van de Ptolemaeïsche expansie verklaart, en de daaruit volgende conflicten met de Seleuciden, die op hetzelfde gebied aanspraak maakten.

Samen met zijn architect Dinocrates van Rhodos werkte Alexander de bouwplannen verder uit. Ongetwijfeld stond hem daarbij een illuster voorbeeld voor ogen: Halicarnassus, het centrum van het kortstondige Egeïsche imperium van de Hecatommiden van Carië, Achaemenidische vazallen die ook zelf koning waren. Niet eens vanwege de monumentale grandeur van deze stad maar vooral vanwege het paleis: gelegen op een schiereiland naast de haven en van de *polis* Halicarnassus afgeschermd door massieve vestingwerken, was het koninklijk paleis van Mausollus een onneembare burcht die eenvoudig via zee te bevoorraden was.⁸ Alexander was daar persoonlijk van onder de indruk geraakt toen hij de stad aanviel: de Macedonische troepen slaagden er wel in de stad in te nemen maar niet de paleisvesting op het schiereiland Zephyrion. Hij was gedwongen om verder te trekken terwijl het vijandelijke garnizoen nog onbekommerd de vesting bezet hield. Het was de eerste en laatste keer dat de eierzuchtige Macedoniër er niet in slaagde een vesting in te nemen, al capituleerde het garnizoen later alsnog. Het prachtige paleis met z’n muren van glanzend marmer was tezamen met het Mausoleum de voorname blikvanger wanneer men de stad over zee naderde.⁹ Het zal dus geen toeval geweest zijn dat de bouwlocatie van Alexandrië voorzien was van pre-

7 Lucianus *Navigium* 7; Achilles Tattius, 5.15.1, 17.1; cf. Meijer (1990: 179–80).

8 Strootman (2007: 58); cf. Lauter (1986: 85); Hoepfner & Schwandner (1994: 226).

9 Vitruvius 2.8.10; Plinius *Historia Naturalis* 36.47; cf. Nielsen (1994: 63).

Afb. 2 Kaart van de stad ten tijde van de Ptolemaeën (reconstructie door Wolfram Hoepfner in Hoepfner & Schwandner 1994).

cies zo'n zelfde landtong: het schiereiland Lochias dat de Grote Haven aan de oostzijde afsloot. Alexander zou persoonlijk opdracht gegeven hebben daar een paleis te bouwen (Diod. 17.52.4), dat bij een latere gelegenheid geïntegreerd blijkt te zijn in de vestingwerken van een eveneens op Lochias gelegen *akra* (Polyb. 5.39.3).

Het geëgaliseerde grondgebied ten zuiden van de haven werd door Dincrates verdeeld in vijf residentiële districten volgens een rechthoekig hippodamisch raster; elk district was onderverdeeld in veertig blokken, potentieel ruimte biedend aan 75.000 tot 100.000 inwoners (afb. 2). Het gebruik van een regelmatig raster als basis voor stedenbouwkundig ontwerp was al langer in zwang, onder meer toegepast in Halicarnassus toen deze stad door Mausollus hersticht en herbouwd werd. Toepassing van het hippodamisch patroon impliceerde geenszins een poging tot het realiseren van Aristoteles' 'ideale stad', zoals je nog wel eens leest.¹⁰ Anders dan moderne *wishful thinking* het wil was de invloed van Aristoteles op Alexander bijzonder gering.

¹⁰ Empereur (2002: 15).

De stad wordt opnieuw gesticht: de komst van Ptolemaeus Soter

Alexander stichtte de stad en trok verder. Hij zou nog meerdere Alexandriërs stichten, want Alexander was een der grootste stedenstichters in de geschiedenis, daarin slechts overtroffen door zijn opvolger in het oosten, Seleucus Nicator. Of Alexandrië-bij-Egypte (zoals onze stad ging heten toen er meer plaatsen van die naam waren) een hoofdrol had in de plannen van haar stichter is moeilijk te zeggen. Zeker is alleen, dat pas toen Ptolemaeus I Soter er zijn residentie vestigde, Alexandrië een ‘hoofdstad’ werd en zich begon te ontwikkelen als het politieke en culturele centrum van de Mediterrane wereld.

Ptolemaeus was ooit een vertrouweling van Alexander: een jeugdkameraad van de koning en ongeveer van dezelfde leeftijd. In de jaren voorafgaande aan zijn volwassenwording had hij tezamen met Alexander deel uitgemaakt van de groep der koninklijke pages (*basilikoi paides*) aan het hof van Philippus II; op grond van de verplichtende loyaliteitsband van ‘fictieve verwantschap’ die hierdoor ontstaan was – Ptolemaeus behoorde tot degenen die door de vorst met de erenaam ‘broeder’ werd aangesproken – was Ptolemaeus toegetreden tot het selecte gezelschap der *sōmatophulakes*, de zeven ceremoniële lijfwachten die zorg droegen voor het dagelijkse welbevinden van de koning. Door zijn directe en persoonlijke band met de vorst had Ptolemaeus, evenals de andere *sōmatophulakes*, grote, vooral informele macht verworven aan het hof en in het leger.¹¹

Bij de overhaaste en ongelukkige machtsverdeling die na de dood van de koning in 323 v.Chr. in Babylon plaatsvond – enkele van de machtigste Macedonische groten (Antipater, Craterus) hadden part noch deel aan de overeenkomst omdat ze afwezig waren en dat was vragen om moeilijkheden – had Ptolemaeus de functie van gouverneur van de satrapie Egypte bedongen. Hij verliet direct het wespennest van het Macedonische hof en reed spoorwegs naar het land van de Nijl, alwaar hij de zittende gouverneur, een inheemse Griek genaamd Cleomenes van Naucratis, om het leven liet brengen voordat de man goed en wel beseftte wat er gaande was. De 8.000 talenten tribuut die Cleomenes tijdens Alexanders afwezigheid in de provinciehoofdstad Memphis vergaard had stak hij in eigen zak.

De fabelachtige rijkdom van Egypte stond aan de basis van Ptolemaeus’ machtsopbouw. Hij en zijn opvolger, Ptolemaeus II Philadelphus, zouden er later ook de architectonische en culturele luister van Alexandrië mee bekostigen. Zover was het bij Ptolemaeus’ aankomst in Memphis nog niet, al werd het al snel duidelijk welk een uitstekende prijs Ptolemaeus bedongen had voor zijn vriendschap met wijlen Alexander: Egypte was weliswaar slechts de op één na rijkste provincie van het imperium, maar anders dan Babylonië was het

11 Curtius 8.6; Arrianus *Anabasis* 4.13; voor koninklijke pages als Argeadisch instituut zie Strootman (2007: 181-8) met verdere literatuur.

land goed te verdedigen tegen aanvallen van buitenaf. Ptolemaeus zat, voorlopig, gebeiteld.

Zolang hij nog satraap van Egypte was, resideerde Ptolemaeus in Memphis. Men zou licht kunnen denken dat Ptolemaeus' ambities zich tot Egypte beperkten en dat hij geen bedreiging vormde voor de andere Diadochen zolang ze hem maar met rust zouden laten. Dat laatste gebeurde niet, zoals ook wel te verwachten viel. En dat Ptolemaeus genoeg zou nemen met Egypte was domweg niet waar. Toch is dit precies wat tot voor kort menig historicus geloofde. Vrijwel alle handboeken, met inbegrip zelfs van de tweede editie van de *Cambridge Ancient History*, cultiveren een dramatisch contrast tussen enerzijds de te hoog gegrepen en tot mislukken gedoemde ambitie van Antigonus de Eenogige en zijn flamboyante zoon Demetrius de Belegeraar om te heersen over het gehele rijk van Alexander, anderzijds de gelimiteerde en dus meer realistische doelstellingen van hun rivalen Ptolemaeus, Cassander, Lysimachus en Seleucus, die de eerste rondes van de Diadochenstrijd overleefden doordat zij het ideaal van 'rijkseenheid' zouden hebben opgegeven.¹² Deze opvatting dat het Ptolemaeënrijk eigenlijk een soort moderne nationale staat is ('Egypte'), is zo diep geworteld dat evidente blijken van het tegendeel, zoals Ptolemaeïsche militaire activiteiten in het Aegaeicum, Babylonië en de Zwarte Zee(!), routineus worden weggeredeneerd als 'overzeese expansie' of zelfs 'defensief imperialisme' van het land Egypte.¹³ Er zal dus nog heel wat water door de Nijl gaan voordat het imperium van de Ptolemaeën erkend zal worden als dat wat het in werkelijkheid was: een *imperium* – een *qualitate qua* supranationale staat waar Egypte weliswaar als belangrijkste provincie deel van uitmaakte maar dat daarom nog niet een Egyptisch rijk was.

Alexandrië speelde een letterlijk centrale rol in het universalisme van Ptolemaeus en zijn opvolgers. De eerste aanwijzing dat Ptolemaeus' ambities veel verder gingen dan alleen het bezit van Egypte, was de beruchte kaping van Alexanders gebalsemd lichaam in de herfst van 321. Twee jaar lang had Perdicas, de machtige regent van het rijk, het lichaam van Alexander bij zich gehouden in Babylon. In 321 was Perdicas echter in Klein-Azië en waarschijnlijk gaf hij daarvandaan opdracht om Alexander naar zijn laatste rustplaats in het heilige Aegae in Macedonië te brengen, waar zich ook de tombes van zijn voorouders bevonden. Zo ver kwam het niet. Ptolemaeus had zich van tevoren vergewist van de steun van de officier die de leiding had over het transport en kwam het lijk van zijn vorst afhalen op een afgesproken plek in de buurt van Damascus. De magnifieke lijkwagen van Alexander werd vervolgens naar Memphis gebracht.

Door in Memphis te blijven zitten deed Ptolemaeus het officieel nog voor-

12 Zoals recentelijk nog Green (2008: 21-41). Zie voor nog meer voorbeelden van deze opvatting Meeus (2007: 220 n. 2).

13 Voor voorbeelden zie Strootman (2011).

komen dat hij genoeg nam met zijn functie van satraap van Egypte. Maar door de hondsbrutale kaping van Alexander wist ten minste Perdiccas inmiddels beter. Bovendien voegde Ptolemaeus in 322/1 ook nog eens het stedenrijke Cyrenaïca aan zijn gebied toe en breidde zijn machtsgebied langzaam uit naar de Levant en op Cyprus. Perdiccas moest wel stekeblind zijn wilde hij nu nog denken dat er gestreefd werd naar een ‘balance of power’. Dat was hij niet en al in het volgende campagnezeizoen viel hij met zijn leger Egypte binnen, vastbesloten om voor eens en altijd korte metten te maken met Ptolemaeus. Het werd zijn eigen ondergang. Een catastrofaal mislukte poging om de Nijl over te steken in combinatie met een falende voedselvoorziening deden Perdiccas’ charisma in rook opgaan en hij werd gedood door zijn eigen hoofdofficieren – dit laatste overigens in goed overleg met Ptolemaeus die al de volgende dag in het legerkamp arriveerde om voedsel uit te delen aan de hongerige troepen.

Wanneer precies Ptolemaeus zich in Alexandrië vestigde is niet met zekerheid te zeggen maar het waarschijnlijkst is dat dit gebeurde kort na Perdiccas’ dood in 320.¹⁴ Hij had tijdens zijn verblijf in Memphis zijn machtspositie in Egypte geconsolideerd. Nu was de tijd aangebroken om openlijk de vleugels verder uit te slaan. Hoewel de Diadochen in het Syrische Triparadisus opnieuw een wankel machtsverevenwicht overeenkwamen en vooralsnog de heerschappij aanvaardden van de officiële Argeadische koning Philippus III, Alexanders zwakbegaafde halfbroer, was Ptolemaeus’ verhuizing naar Alexandrië behalve een belangrijke strategische zet ook een niet mis te verstane symbolische handeling: Ptolemaeus had Egypte verlaten en zijn blik laten vallen op de Middellandse Zee. In ca. 205 v.Chr., enkele jaren na de dood van Philippus III en Alexanders zoon Alexander IV, behoorde Ptolemaeus tot degenen die de titel *basileus* aannamen, een titel met vergaande pretenties, en een die de creatie van een nieuwe staat impliceerde. Ptolemaeus had bovendien al zo’n vijf jaar eerder net als Antigonos de autonomie afgekondigd van alle Griekse steden. Dat is al evenmin een handeling conform de taakomschrijving van een Egyptische farao.

Het koninklijk paleis: het middelpunt van het wereldcentrum

In Alexandrië kon Ptolemaeus zijn intrek nemen in het paleis dat Alexander had laten bouwen op het schiereiland Lochias. Vermoedelijk was er in de tijd tussen de stichting en de komst van Ptolemaeus verder gebouwd aan dit paleis.

Het paleis van Alexandrië, misschien wel het beroemdste van de vele koninklijke residenties die de hellenistische wereld rijk was, blijft een beetje een

14 Fraser (1972: II 11-2 n. 28).

enigma.¹⁵ Archeologisch is er niet veel van over doordat het in de loop der eeuwen in zee gezakt is. De afgelopen tijd is er door onderwater-archeologen juist op deze plek veel gedoken. Maar in weerwil van sensationele berichten in de pers dat ‘het paleis van Cleopatra’ zou zijn ‘ontdekt’, compleet met bijbehorende Discovery Channel-documentaires en dure koffietafelboeken, lijkt het resultaat nochtans niet bijster spectaculair.¹⁶ Elders in dit themanummer geeft Eric Moormann een overzicht van de resultaten van het moeizame archeologisch onderzoek in Alexandrië in de voorbije decennia; de interessantste vondsten en nieuwe inzichten komen misschien toch eerder van opgravingen elders in de stad. Wat het paleis betreft zijn we ondertussen afhankelijk van geschreven bronnen, in het bijzonder de summiere beschrijvingen in het werk van Polybius, Caesar, Diodorus en Strabo. Zo is volgens Diodorus (17.52.4), die beweert het zelf gezien te hebben, de *basileia* op Lochias minder een paleis dan een soort koninklijke vesting, die gekenmerkt wordt door ‘grootte en zwaarte’. Verscheidene andere bronnen melden bovendien dat de woonvertrekken verbonden waren met een citadel (*akra*) die zich eveneens op Lochias bevond.¹⁷ Strabo zegt van dit paleis alleen dat het bestaat. Hij noemt het de ‘binnen-*basileia*’, ter onderscheiding van het grote koninklijke stadsdeel dat ervoor lag (en waarover later meer). Dat is opmerkelijk: Strabo liet de meest uitgebreide beschrijving van (post-)Ptolemaeïsch Alexandrië na; blijkbaar was die binnen-*basileia* op Lochias voor hem ontoegankelijk. Polybius is dankzij zijn goede connecties met aristocratische en koninklijke *expats* in Rome in staat om iets meer informatie te verstrekken: behalve woonvertrekken waren er in de tweede eeuw v.Chr. verscheidene werkruimtes en peristyle ontvangstruimtes; ook zouden er tuinen en gastvertrekken geweest zijn.¹⁸ Het gehele complex was van de gewone stad afgescheiden door een monumentale façade met daarin een ceremoniële ingang genaamd de Audiëntiepoort – een overgangspek waar de Ptolemaeïsche vorst zich aan zijn onderdanen vertoonde.¹⁹

De door Alexander beoogde militaire functie van het paleis werd al eerder genoemd. Maar er was meer aan de hand. Behalve bijzonder praktisch was de zichtbare benadrukking van de militaire grondslag van de monarchie ook in ideologische zin betekenisvol: de hellenistische koning in zijn hoedanigheid van zegevierende ‘speervechter’ die de bevolking beschermde woonde vanzelfsprekend in een burcht, omringd, om Theocritus aan te halen, door

15 Fraser (1972: I 22-3; II 60-3); Hoepfner & Schwandner (1994: 238, 242); Nielsen (1994: 131). Er bevond zich, tenminste in de eerste eeuw v.Chr., nog een tweede residentieel paleis op het eiland Antirrhodos, gelegen in de haven vlakbij Lochias: Strabo 17.1.9; cf. Fraser (1972: II 63 n. 147).

16 Voor een overzicht van de resultaten: Bagnall (2001: 229-31), en Moormann in deze *Lampas*; zie verder onder meer Goddio (1998); Empereur (1998); Foreman (1999).

17 Polybius 5.39.3; Plutarchus *Cleomenes* 37.5; Athenaeus 196a.

18 Polybius 15.25-34; Cf. Nielsen (1994: 130-1).

19 Polybius 15.31.2: τὸν χρηματιστικὸν πύλωνα.

schilddragende krijgers gehuld in glinsterend brons.²⁰ Maar belangrijker was dat in Alexandrië, net als in andere hellenistische hoofdsteden, het paleis zo ontworpen was dat het de koninklijke ruimte nadrukkelijk distantieerde van het grondgebied van de (autonome) *polis*.²¹ Elders heb ik betoogd dat hellenistische architecten bewust bouwkundige elementen aan de Griekse sacrale architectuur ontleenden vanwege het aura van goddelijkheid dat de monarch omstraalde.²² Vóór het daadwerkelijke woonpaleis lagen doorgaans min of meer sacrale overgangsgebieden waar het sacrale, koninklijke en het stedelijke domein in elkaar overliepen.

Strabo, die Alexandrië bezocht in de late eerste eeuw v.Chr., vertelt hoe het gehele gebied voor het Lochias Paleis bekend stond als de Basileia – maar hier toch eerder te vertalen als ‘het Koninklijke’. Naar Strabo’s inschatting besloeg dit ‘koninklijke’ district een vierde tot zelfs een derde van het totale ommuurde stadsoppervlak. Het was een semipubliek, ceremonieel domein vol met monarchale monumenten, parken met exotische dieren en planten, en tempels gewijd aan met het koningschap en het imperium verbonden goden. Strabo beschrijft het relatief gedetailleerd, en benadrukt dat de uitgestrektheid en monumentaliteit het gevolg was van het verlangen van opeenvolgende Ptolemaeïsche vorsten om met grote bouwprojecten hun stempel op de stad te drukken.²³ Een andere waarnemer noemde de Basileia “een stad op zichzelf”.²⁴

Het dichtste bij Lochias, schrijft Strabo, bevonden zich het theater en het stadion. Ook dat is iets wat je terugziet bij andere hellenistische paleizen, bijvoorbeeld in Pergamon en Antiochië. Gebouwen met tribunes die ruimte boden aan grote groepen mensen en bij uitstek geschikt waren voor de opvoering van het publieke ritueel van het toch al bijzonder theatrale hellenistische koningschap. In het gymnasium van Alexandrië vond de publieke inauguratie van nieuwe vorsten plaats. Strabo noemt verder nog een grote tempel van Poseidon bij de haven, een heiligdom gewijd aan de monarchale godheid bij uitstek, Dionysus, en een *temenos* gewijd aan de heersercultus. Dit laatste heiligdom bevond zich “nabij de zee” en omvatte de tombes van Alexander en de Ptolemaëen, de zogeheten Sema; vlakbij was een *temenos* en altaar voor de dynastieke cultus, dat in Strabo’s tijd juist werd omgevormd tot *sebasteion*, een heiligdom voor Augustus.²⁵ Het is onbekend of al die verschillende ko-

20 Theocritus *Idyllen* 17, 94.

21 Tot de *polis*-instituten van hellenistisch Alexandrië behoorden een *boulē*, magistraten en verscheidene *politeumata* (Fraser 1972: I 93-115).

22 Strootman (2007: 54-91).

23 Strabo 17.1.9 (793); Plinius *Historia Naturalis* 5.2.62 schatte de omvang van de Basileia op ongeveer een vijfde van het stadsoppervlak, cf. Hoepfner en Schwandner (1994: 243); Nielsen (1994: 131-33).

24 Achilles Tatiüs *Leucippe* 5.1.88: ἄλλην πόλιν.

25 Strabo 793-4; cf. Plutarchus *Antonius* 86. Achilles Tatiüs 5.1 en Zenobius 3.94 plaatsen de Sema ‘in het midden van de stad’. Het terrein van het Augustus-heiligdom noemt Strabo σεβαστῆ ἀγο-

Afb. 3 Bronzen cultusbeeldje van Alexander de Grote als de vergoddelijkte stichter van de stad. Het ca. 30 cm hoge beeldje is vermoedelijk afkomstig uit Alexandrië en dateert uit de vroege Romeinse periode. Nu in het British Museum, Londen (foto auteur).

ningen in één en hetzelfde mausoleum begraven lagen of ieder in zijn eigen tombe. Toen Ptolemaeus I het lichaam van Alexander in Alexandrië plaats-

πά, een benaming die sterk doet denken aan de *hiera agora* die zich voor het Antigonische paleis van Demetrias in Thessalië bevond: Lauter (1986: 86); Strootman (2007: 62-3).

te, promoveerde dit de stad in één klap tot de belangrijkste en meest gewijde van Alexanders stichtingen. Of Alexander het zelf zo bedoelde is, nogmaals, de vraag. In ieder geval was er nu een tombe van de *heros ktistēs*, de vergoddelijkte stichter van de stad, voor wie een cultus werd ingesteld die de Ptolemaeën zou overleven (afb. 3). Het gesol met Alexanders lijk kwam ook voort uit de onzekerheid van de Diadochentijd, het zoeken van de opvolgers naar legitimatie. Toen Ptolemaeus eenmaal koning was, en door de troonsbestijging van zijn zoon de stichter van een dynastie, was er feitelijk een nieuwe staat ontstaan, waarin voor de nagedachtenis van Alexander een steeds kleiner wordende rol was weggelegd. Daarin kwam pas verandering met de machts-overname door Octavianus in 30 v.Chr. De latere keizer Augustus zocht wel aansluiting bij Alexander, maar schrapte de Ptolemaeïsche dynastie als het ware uit de geschiedenis: “Ik kwam hier om een koning te zien, niet lijken”, zou hij verkondigd hebben toe men hem na het bezichtigen van Alexanders gebalsemd lichaam vroeg of hij ook de tombes van de Ptolemaeën wilde zien – een geraffineerd toneelstukje dat heel goed historisch zou kunnen zijn. Van de tombes van Alexander noch de Ptolemaeën is ooit een spoor teruggevonden.²⁶

De stad wordt wereldstad: de heerschappij van Ptolemaeus Philadelphus

En zo werd Alexandrië doordat Ptolemaeus er zijn hoofdstad van maakte het centrum van een wereldrijk. De stad lag in het middelpunt, met de rijkdom van Egypte voor het grijpen en via zeeroutes snelle toegang tot alle delen van het maritieme machtsbereik.

Het was de zoon van Ptolemaeus Soter, Ptolemaeus II Philadelphus (282-246) die van Alexandrië de meest luisterrijke stad op aarde maakte, en van zijn koninklijk hof het epicentrum van (vooral Griekse) kunst en wetenschap. Onder zijn bewind bereikte het imperium zijn grootste politieke en militaire macht. De hevige culturele bloei aan en rond het koninklijk hof in de derde eeuw v.Chr. is het onderwerp van verscheidene bijdragen aan deze *Lampas*: Casper de Jonge over de filologie en de Bibliotheek, Annette Harder en Jacqueline Klooster over de literatuur, Frans de Haas over de wiskunde en Teun Tieleman over de geneeskunst. De politieke en ideologische drijfveren achter Philadelphus' groothartige patronage heb ik elders uitvoeriger besproken.²⁷

Van doorslaggevende rol bij het aantrekken van de beste Griekse schrijvers en geleerden was de aanwezigheid van het Mouseion en de Bibliotheek, beide al tijdens de regering van Ptolemaeus Soter ingesteld onder auspiciën van de

²⁶ Saunders (2006).

²⁷ Strootman (2001; 2010).

uit Athene verdreven filosoof-dictator Demetrius van Phalerum, die in 287 aan het hof van Ptolemaeus asiel vond. Strabo vertelt dat het Mouseion en de Bibliotheek deel uitmaakten van de Basileia, en gelegen waren in een parkachtige omgeving waar ook exotische dieren en planten verzameld werden.²⁸ Dat verzamelen van kennis, flora en fauna had mede een politiek-ideologische achtergrond. Het maakte van de Ptolemaeïsche hoofdstad als het ware een microkosmos, een plaats waar de gehele wereld symbolisch bij elkaar kwam. Het vormgeven van de hoofdstad of het paleis als het samenbindende hart van de wereld – waarin die wereld tentoongesteld wordt – is een generiek imperialistisch patroon. Je ziet het bijvoorbeeld ook terug in de vormgeving van Assyrische en Achaemenidische paleizen (denk aan de reliëfs met tribuutbrengers in Persepolis), het volmaakt ronde grondplan van het Abbasidische Bagdad, Byzantijns en Osmaans Constantinopel, en, *last but not least*, de wereldtentoonstellingen zoals die, ook in ons eigen land, gehouden werden op het hoogtepunt van het Europese imperialisme, eind negentiende, begin twintigste eeuw.

De voorstelling van de wereld als een eenheid, een kosmopolis, en de hoofdstad als microkosmos, vormt mede de achtergrond van de preoccupatie aan de hellenistische hoven met geografie en etnografie, niet alleen voor onderworpen gebieden zoals Egypte – ten bewijze van de Ptolemaeïsche dominantie stond Alexandrië vol met uit Egypte geroofde sfinxen, obeliskken en andere faraonische monumenten (afb. 4)²⁹ – maar ook landen en volken die zich in de praktijk aan de rand bevonden van het Macedonische imperialisme, juist om daarmee de vergaande macht en ultieme wijsheid van de monarch te suggereren. Dat ging zo ver, dat Alexandrijnse geografen desnoods verzonnen feiten over verre landen in hun werk incorporeerden.³⁰ Bijzondere aandacht ging daarbij uit naar ‘India’ en ‘Ethiopië’, twee archetypische aardrandlanden die een cruciale rol speelden in hellenistische imperialistische ideologieën: Ethiopië bij de Ptolemaeën, India vooral (maar niet alleen) bij Alexander en de Seleuciden. Terwijl Alexandrijnse hofdichters de universalistische ideologie van het imperium hielpen vormgeven (Theocritus, *Idylle* xvii; Callimachus, *Hymne aan Delos*) steunden de Ptolemaeën het streven van geografen als Eratosthenes van Cyrene en Mnaseas van Patara om de gehele aarde in al zijn aspecten te vatten in één wetenschappelijk systeem.³¹ Overigens was bij al het streven naar wereldenheid de Helleense cultuur aan het hof wel steeds de dominante.

28 Strabo 17.1.8; Athenaeus 654b-c.

29 Onderwaterarcheologen ontdekten in voorbije jaren onder meer een obelisk van Seti I, een stele van Ramses de Grote, en sfinxen van Sesostris III en Psammetichus II: Empereur (1999); Bagnall (2001: 229-30); voor afbeeldingen zie Grimm (1999) en Foreman (1999).

30 Reeds Strabo (11.7.4) en Arrianus (*Anabasis* 5.3.2-3; *Indica* 5.10) beschuldigden de Macedoniërs ervan opzettelijk informatie over met name India te hebben vervalst om daarmee de glorie van Alexander te vergroten, cf. Geus (2003: 242).

31 Geus (2002); Cappelletto (2003).

Afb. 4 Een onderwaterarcheoloog oog in oog met Egyptische sfinx (foto uit Foreman 1999).

De Grote Processie van Ptolemaeus Philadelphus

De religieuze kalender van Ptolemaeïsch Alexandrië zat al snel na de stichting vol met festivals, waarvan vele op een of andere manier verband hielden met de monarchie.³² Ptolemaeus Philadelphus voegde het belangrijkste festival van de stad toe: de Ptolemaia. In eerste instantie werd dit vierjaarlijks festival gehouden ter ere van de ‘Reddende Goden’, het vergoddelijkte koningspaar Ptolemaeus I Soter en Berenice I, de ouders van Philadelphus en zijn zuster-echtgenote Arsinoë. Daar kwamen in de loop der tijd vanzelf steeds meer vergoddelijkte dode Ptolemaeën bij. Het festival werd ingesteld kort na het overlijden van Ptolemaeus I, vermoedelijk in de winter van 279/8 of 275/4 v.Chr.,³³ toen het Ptolemaeïsche Rijk op het hoogtepunt van zijn macht was. De processie en feestelijkheden die gepaard gingen met de eerste viering waren bedoeld om het festival in één klap de status te geven van een pan-Helleens festival van internationale allure. Deze Grote Processie van Ptolemaeus Philadelphus, zoals de *pompē* tegenwoordig is gaan heten, was in de Oudheid al legendarisch. Er is een gedetailleerd verslag overgeleverd in het vijfde boek van

³² Fraser (1972: I 230-3).

³³ Hölbl (2001: 94); Foertmeyer (1988). FitzGerald (1991) en Hazzard (2000: 25-46) pleiten voor een loskoppeling van de instelling van de Ptolemaia, die zij dateren direct na Ptolemaeus' overlijden in de winter van 281/0, en de processie, die zij mede op grond van astronomische gegevens relatief laat dateren in 263/2.

Athenaeus' *Deipnosophistae* (tweede eeuw n.Chr.); Athenaeus citeert daarin uitgebreid uit het boek *Alexandria* van Callixinus van Rhodos, geschreven in de late derde eeuw v.Chr.³⁴ Callixinus op zijn beurt putte uit het officiële geïllustreerde verslag dat Philadelphus zelf liet maken en verspreiden.³⁵

De *pompē* was eigenlijk een serie van afzonderlijke processies tere ere van verscheidene goden. Athenaeus citeert alleen Callixines' beschrijving van de processie ter ere van Dionysus *verbatim*. Veel uitleg of context wordt er niet bij gegeven, het is een en al omstandige *ekphrasis* van de verbijsterende hoeveelheden kostbaarheden, de enorme omvang van de meegevoerde standbeelden, de kunstig gemaakte *automata*, de grote aantallen participerende mensen en dieren (alleen al in de Processie van Dionysus liepen ongeveer 10.000 stedelingen mee). Vreemd is dat niet: het tentoonstellen van de onuitputtelijke rijkdom en ultieme macht – in één woord: de *tryphē* – van de Ptolemaeën behoorde tot de hoofddoelstellingen van het spektakel. Volgens Peter Green (1990: 158-60), de *mainstream* historicus die als geen ander de hellenistische periode populariseert door deze voor te stellen als het ontwaard fin-de-siècle van de 'Klassieke' Helleense cultuur, was de "bovenmatige extravagantie" van de processie een voorafschaduwung van de gedegenereerde decadentie waaraan de Ptolemaeën volgens hem ten onder gingen. In werkelijkheid diende al dit vertoon wel degelijk reële politieke doelen. Het is daarom de moeite om iets nader te kijken naar dit spectaculaire evenement dat bedoeld was om Alexandrië 'op de kaart te zetten' als centrum van de wereld.

De precieze processieroute is niet bekend. We weten sowieso vrij weinig van de topografie van het oude Alexandrië. Zeker is in ieder geval dat de processie begon met een rondgang door het stadion voor het oog van de massaal toegestroomde toeschouwers, in het bijzonder de vertegenwoordigers van Mediterrane steden en staten die voor de duur van het festival de gastvrijheid van Philadelphus genoten. De tocht omvatte plechtigheden bij de tombe van de vergoddelijkte Ptolemaeus en Berenice en het *heroon* van Alexander de Grote, en eindigde met het offeren van tweeduizend runderen aan Zeus.

De processiestoet, vertelt Athenaeus, was onderverdeeld in zessen: na de Processie van de Morgenster volgden processies ter ere van Dionysus, Zeus, Ptolemaeus en Berenice, de Overige Goden (met inbegrip van de goddelijke *ktistēs* Alexander), en tot besluit de Processie van de Avondster. Ergens daartussenin marcheerde ook het Ptolemaeïsche veldleger, dat voor de gelegenheid op volle sterkte was gebracht: bijna 60.000 man en vele krijgsolifanten.

Op de Processie van de Morgenster volgde de intocht van Dionysus: de

34 Callixinus, *FHG* III 58 = *FGrH* 627 F 2 *apud Athenaeum* 5.196-203. Er bestaat een omvangrijke bibliografie over deze processie, inclusief een complete monografie: Rice (1983), die met name verbanden legt met politieke ontwikkelingen maar weinig oog heeft voor cultische en ideologische aspecten; zie voor dat laatste Versnel (1970: 250-4) en Strootman (2007: 314-25); verder onder meer Köhler (1996); Thompson (2000); Hazzard (2000: 59-79).

35 Athenaeus 197d.

komst van de nauw met het koningschap verbonden god van het licht en de hoop werd voorafgegaan door een optocht van saters die met toortsen de duistere krachten van de nacht verdreven. Op allerlei door tientallen mannen voortgetrokken wagens werden door middel van tableaux vivants scènes getoond uit het leven van Dionysus. Daarbij werden vooral die eigenschappen van Dionysus naar voren gehaald die een rol speelden in de ideologie van het Ptolemaeïsche koningschap, in het bijzonder zijn prestige als de overwinnaar van het kwaad die de wereld een nieuwe tijd van vrede en voorspoed brengt. Andere tableaux benadrukten de link tussen Dionysus en Egypte: conform de *Homerische Hymne aan Dionysus* werd Egypte voorgesteld als zijn geboorte- grond en het eiland Pharos (dus Alexandrië) als de plek waarvandaan hij zijn veroveringstochten voor het heil der mensheid begon.³⁶ Het laatste deel van de stoet was gewijd aan Dionysus' triomfantelijke terugkeer uit het oosten. Met name hier werd de rijkdom en vérstrekkende macht van het Ptolemaeïsche imperium getoond. Er waren olifanten te zien en wagens met buitgemaakte Indische vrouwen; Afrikaanse tribuutbrengers die ivoor, goud en zilver aandroegen; kamelen beladen met geurstoffen uit Meroë en Jemen. Ten slotte nog allerlei exotische dieren, onder meer zeboes uit India, beren en antilopen uit de Levant, geiten en koeien uit Nubië, wilde ezels en antilopen uit de Libische woestijn; en uit Equatoriaal Afrika luipaarden, leeuwen, struisvogels, een giraffe en een neushoorn. Het is niet moeilijk om je iets voor te stellen van de verwondering en het enthousiasme, misschien ook de angst, bij al die toekijkende gezanten uit de Griekse steden die misschien nog twijfelden bij welke van de drie Macedonische dynastieën de bescherming van hun steden het best gewaarborgd was. Hier, in deze stad, was een heerser getrouwd die zo machtig was dat hij de meest fabelachtige wezens van de randen der aarde naar zijn hoofdstad kon laten komen.

Voor wie de link nog steeds niet had gelegd werd de processie afgesloten met een wagen waarop een groot beeld van Philadelphus stond, gekroond met een gouden overwinningskrans. Naast hem stond een beeld van Alexander de Grote, eveneens uitgedost met een gouden overwinningskrans. Rondom de laatste wagen liepen bovendien vrouwen die alle *poleis* personifieerden op de eilanden van de Egeïsche Zee en in Klein-Azië als ondersteuning van Philadelphus' claim de bevrijder van alle Grieken te zijn – een regelrechte uitdaging aan het adres van zijn belangrijkste rivaal, de Seleucidische koning Antiochus Soter.

36 De door Diodorus (3,66.2) geciteerde *Hymne* spreekt van Dionysus' geboorteplaats als 'een zekere berg genaamd Nysa, heel hoog en dicht bebost, ver van Phoenicië bij de waterstromen van Egypte'; voor de relatie tussen Dionysus en Pharos zie el-Abbadi (2004).

Tot besluit

Aan het begin van dit artikel werd de vraag gesteld, hoe de eerste Ptolemaeën Alexandrië vormgaven als het symbolische middelpunt van de wereld. Zoals we gezien hebben, was er sprake van een samenspel van verschillende factoren: de welhaast sacrale architectuur van het paleis dat het hart van het Ptolemaeïsch imperium was, de 'koninklijke stad' met zijn monarchale monumenten, het bijeenbrengen van kennis over de wereld in de Bibliotheek, het verzamelen en tentoonstellen van exotische planten en dieren, de centralistische boodschappen in de Grote Processie, en het benadrukken, in ideologie en ritueel, dat in Alexandrië een nieuw tijdperk in de wereldgeschiedenis was begonnen, een Gouden Era van overvloed en vrede en eenheid.

De derde eeuw v.Chr. was de Gouden Eeuw van Alexandrië. Nadien zou Alexandrië nooit meer de hoofdstad van een wereldrijk zijn. Maar de romantische notie van Alexandrië als een weemoedige stad die alleen maar teert op vergane glorie is een modern beeld dat misschien zelfs niet eens op Kavafis teruggaat, zoals Frits Naerebout in een van de andere artikelen in deze *Lampas* zal uiteenzetten. Want natuurlijk was later niet alleen maar verval wat de klok sloeg. Romeins Alexandrië had misschien wel meer inwoners dan de Ptolemaeïsche hoofdstad en in de Late Oudheid maakte de stad opnieuw een bloeitijd door. Geen inwoner van het Fatimidische Iskenderia die ooit het heden afmat aan een oeroude gloriëtijd. Die gloriëtijd is sowieso een Westers idee. "Het Grieks-Romeinse Alexandrië zou ons even vreemd zijn geweest als het latere Arabische", merkte Allard Schröder (2001: 15) terecht op in een aan het Alexandrië van de geest gewijd themanummer van *De Revisor*, "maar op grond van de traditie hebben we ons het eerste toegeëigend en het tweede verworpen."

Opleiding Geschiedenis en Kunstgeschiedenis, Drift 10, 3512 BS Utrecht
r.strootman@uu.nl

Bibliografie

- Bagnall, R.S. 1997. 'Decolonizing Ptolemaic Egypt', in P. Cartledge, P. Garnsey en E. Gruen (eds.), *Hellenistic Constructs*, Berkeley en Los Angeles, 225-41.
- Bagnall, R.S. 2001. 'Archaeological Work on Hellenistic and Roman Egypt, 1995-2000', *American Journal of Archaeology* 105, 227-43.
- Bosworth, A.B. 1993. *Conquest and Empire: The Reign of Alexander the Great*, Cambridge, 2de druk.
- Cappelletto, P. 2003. *I frammenti di Mnasea. Introduzione testo e commento*, Milaan.
- el-Abbadī, M. 2004. 'The island of Pharos in myth and history', in W.V. Harris en G. Ruffini (eds.), *Ancient Alexandria Between Egypt and Greece*, Leiden.
- Empereur, J.-Y. 1998. *Alexandria Rediscovered*, Londen.
- Empereur, J.-Y. 1999. 'Travaux récents dans la capitale des Ptolémées', in *Alexandrie: Une mégapole cosmopolite*, Parijs, 25-9.

- Empereur, J.-Y. 2002. *Alexandria: Jewel of Egypt*, Londen.
- Foertmeyer, V. 1999. 'The dating of the pompe of Ptolemy II Philadelphus', *Historia* 37, 90-104.
- Foreman, L. 1999. *Cleopatra's Palace. In search of Legend*, z.p.
- FitzGerald, M.P.V. 1991. 'The regulation of the Ptolemaia: A hypothesis explored', *Journal of the Astronomical Society of Canada* 85, 6-23.
- Fraser, P.M. 1972. *Ptolemaic Alexandria*, 3 delen, Oxford.
- Geus, K. 2002. *Eratosthenes von Kyrene*, München.
- Geus, K. 2003. 'Space and geography', in A. Erskine (ed.), *A Companion to the Hellenistic World*, Oxford, 232-46.
- Goddio, F. et al. 1998. *Alexandria: The Submerged Royal Quarters*, Londen.
- Green, P. 1990. *Alexander to Actium: The Historical Evolution of the Hellenistic Age*, Berkeley en Los Angeles.
- Green, P. 2008. *The Hellenistic Age: A Short History*, New York.
- Grimm, G. 1998. *Alexandria. Die erste Königsstadt der hellenistischen Welt*, Mainz am Rhein.
- Hazzard, R.A. 2000. *Imagination of a Monarchy: Studies in Ptolemaic Propaganda*, Toronto.
- Hoepfner, W. en Schwandner, E.-L. (eds.). 1994. *Haus und Stadt im klassischen Griechenland*, München.
- Hölbl, G. 2001. *History of the Ptolemaic Empire*, London en New York.
- Köhler, J. 1996. *Pompai: Untersuchungen zur hellenistischen Festkultur*, Frankfurt am Main.
- Lauter, H. 1986. *Die Architektur des Hellenismus*, Darmstadt.
- Meeus, A. 2007. 'De territoriale ambities van de diadochen in de eerste jaren na de dood van Alexander de Grote (323-320 v.Chr.)', *Handelingen der Koninklijke Zuid-Nederlandse Maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis* 56, 219-36.
- Meijer, F. 1990. *Schipper, zeil de haven binnen, alles is al verkocht. Handel en transport in de oudheid*, Baarn.
- Nielsen, I. 1994. *Hellenistic Palaces: Tradition and Renewal*, Studies in Hellenistic Civilization 5, Aarhus.
- Rice, E.E. 1983. *The Grand Procession of Ptolemy Philadelphus*, Oxford.
- Saunders, N.J. 2006. *Alexander's Tomb: The Two Thousand Year Obsession to find the Lost Conqueror*, New York.
- Schröder, A. 2001. 'De woorden niet de stenen', *De Revisor* 5/6, 5-17.
- Strootman, R. 2001. 'Mecenaat aan de hellenistische hoven', *Lampas* 34.3, 187-203.
- Strootman, R. 2007. *The Hellenistic Royal Court. Court Culture*, diss. Universiteit Utrecht.
- Strootman, R. 2010. 'Literature and the kings', in J. Clauss en M. Cuijpers (eds.), *A Companion to Hellenistic Literature*, Malden en Oxford, 30-45.
- Strootman, R. 2011. 'The aims of the Successors', in H. Hauben en A. Meeus (eds.), *The Age of the Successors*, Leuven.
- Thompson, D.J. 2000. 'Philadelphus' procession: Dynastic power in a Mediterranean context', in L. Mooren (ed.), *Politics, Administration and Society in the Hellenistic and Roman World*, Leuven, 365-88.
- Versnel, H.S. 1970. *Triumphus: An Inquiry into the Origin, Development and Meaning of the Roman Triumph*, Leiden.